

णमो समणस्स भगवओ महावीरस्स
श्री सौधर्मवृहत्तपागच्छीय विश्वपूज्य
प्रातःस्मरणीय प्रभु श्रीमद्विजय राजेन्द्रसूरीश्वर पट्टप्रभावक चर्चाचक्रवर्ती परमपूज्य
आचार्यदेव श्रीमद् विजय धनचन्द्रसूरीश्वर साहित्यविशारद विद्याभूषण
श्रीमद् विजय भूपेन्द्रसूरीश्वर व्याख्यानवाचस्पति श्रीमद् विजय
यतीन्द्रसूरीश्वर, शान्तमूर्ति कविरत्न श्रीमद् विजय
विद्याचन्द्रसूरीश्वर गुरुभ्यो नमः
सकलागम रहस्यवेदी कलिकाल सर्वज्ञकल्प-विद्वन्मान्य प्रातःस्मरणीय

प्रभु श्रीमद् विजय राजेन्द्रसूरीश्वर त्रितित

श्री अभिधान राजेन्द्र कोष

卐 पंचमो भागः 卐

[द्वितीय संस्करण]

:- प्रकाशक :-

शान्तमूर्ति आचार्यदेव श्रीमद्विजय विद्याचन्द्रसूरीश्वर पट्टालंकार
परमपूज्य तीर्थप्रभावक साहित्यमनीषी आचार्यदेव
श्रीमद्विजय जयन्तसेनसूरीश्वरजी महाराज
एवं संयमवयःस्थविर मुनिराजश्री शान्तिविजयजी महाराज
के उपदेश से

अ. मा. श्री सौधर्मवृहत्तपागच्छीय जैन श्वेताम्बर त्रिस्तुतिक संघ
प्रदत्त द्रव्यसहाय से

श्री अभिधान राजेन्द्र कोष प्रकाशन संस्था, अहमदाबाद.

卐

श्री वीर संवत् २५१३

प्रति : १०५०

श्री राजेन्द्रसूरि संवत् ७८

ईस्वी सन १९८६

मूल्य : संपूर्ण सेट (७ भागका) २५०१

(दो हजार पांचसो एक रुपये)

प्राप्तिस्थान

श्री अभिधान राजेन्द्रकोष प्रकाशन संस्था
C/o श्री राजेन्द्रसूरि जैन ज्ञान मन्दिर,
रतनपोल, श्री राजेन्द्रसूरि चोक, अहमदाबाद.

मुद्रक : पं. मफतलाल झवेरचंद गांधी
नयन प्रि. प्रेस, का. २-६१
गांधीरोड, ढाँकवावाडी, अहमदाबाद-१

अभिधान राजेन्द्रकोषस्य रचना तु सर्वथा अपूर्वेवाऽस्ति
पण्डित शितिकण्ठशास्त्री

श्री अभिधान राजेन्द्रकोष !

शब्दकोशोंकी परंपरा में 'अभिधानराजेन्द्र' यथार्थमें एक विशिष्ट
उपलब्धि है ।

श्रीमद् की जीवनसाधनाका यह अत्यंत उदाहरण है । जब इस कोषका
पहिला अक्षर लिखा गया तब वे तिरसठ वर्ष के थे ।

सात भागों में तथा दस हजार पांचसो छियासठ पृष्ठों में प्रकाशित
यह कोश वस्तुतः एक विश्वकोष के समान है । जिसमें जिनागमों
तथा विभिन्न दार्शनिक ग्रन्थों के उद्धरण संकलित कर विस्तृत विवेचन
किया गया है ।

— वसंतीलाल जैन

अभिधानराजेन्द्र कोष जैसे अतिविशाल ग्रन्थरत्नकी रचना उनके
सम्यग् ज्ञानके सर्वांगी समर्पणकी साहजिक निष्पत्ति है । अन्यथा
असंभव सा यह कार्य उनसे होता ही नहीं । अभिधानराजेन्द्र कोष
सामान्य शब्दकोष नहीं है । किन्तु शास्त्रवचनोंकी समीचीन अभि-
व्यक्ति और अर्थघटनका सर्वश्रेष्ठ सहायक माध्यम है ।

— रमेश आर. जवेरी

गार्हियं तं पायपरियावन्नं तं पाणिपरियावन्नं फासुयं पडिगा-
हिजा, छद्वा पिंडेसणा ६। अहावरा सत्तमा पिंडेसणा-से भि-
क्खु वा भिक्खुणी वा० जाव समाणे बहुउज्झियधम्मियं
भोयणजायं जाणज्जा, जं चऽस्ये बहुवे दुपयचउप्पयसमण-
माहणअतिथिकिवणवणीमगा णावकंखंति, तहप्पगारं उ-
ज्झियधम्मियं भोयणजायं सयं जाणेज्जा, परो वा से दे-
ज्जा० जाव फासुयं पडिगाहेज्जा, सत्तमा पिंडेसणा, इच्चे-
याओ सत्त पिंडेसणाओ ७।

अथशब्दोऽधिकारान्तरे किमधिकुरुते सप्त पिरडैषणाः पा-
नैषणाश्चेति । अथान्तरं भिक्षुर्जानीयात्-काः सप्त पिरडैषणाः
पानैषणाश्च । ताश्चेमास्तद्यथा-“ असंसद्धा १, संसद्धा २, उद्ध-
वा ३ अप्पलेवाध, उग्गहिया ४, पग्गहिया ६ उज्झितधम्मा ७”
इति । अत्र च द्वये साधवो गच्छान्तर्गता गच्छनिर्गताश्च । तत्र
गच्छान्तर्गतानां सप्तानामपि ग्रहणमनुष्ठातं, गच्छनिर्गतानां
पुनराद्ययोर्द्वयोरग्रहः पञ्चस्वभिग्रह इति । तत्राऽऽद्यां
तावद्दर्शयति-तत्र तासु मध्ये खलिवत्यलङ्कारे इमा प्रथमा पि-
रडैषणा । तद्यथा-असंसृष्टो हस्तः, असंसृष्टं च मात्रं, द्रव्यं
पुनः सावशेषं वा स्यान्निरवशेषं वा, तत्र निरवशेषं पश्चात्कर्म-
दोषस्तथाऽपि गच्छस्य बालाऽऽद्याकुलत्वात्तन्निषेधो नास्त्य-
त एव सूत्रे तच्चिन्ता न कृता । शेषं सुगमम् ? । तथा अपरा
द्वितीया पिरडैषणा । तद्यथा-संसृष्टो हस्तः, संसृष्टं मात्रकमि-
त्यादि सुगमम् २। अथापरा तृतीया पिरडैषणा । तद्यथा-इह
खलु प्रज्ञापकपेक्षया प्राच्यां दिक्षु सन्ति केचित् भ्रञ्जालवः । ते
क्षामी गृहपत्यादयः कर्मकरीपर्यन्तास्तेषां च गृहष्वन्यतरेषु
नानाप्रकारेषु भाजनेषु पूर्वमुत्तममशनाऽऽदि स्यान्भाजनानि
च स्थालाऽऽदीनि सुबोधानि, नवरं सरगमिति शरिकाभिः
कृतं सूपोऽऽदि परगं वंशानिष्पन्नं छव्वकाऽऽदि वरगं मण्यादिम-
हार्धसूत्रं, शेषं सुगमं, यावत्परिगृह्णीयादिति । अत्र च संसृष्टा-
संसृष्टसावशेषप्रत्यैरष्टौ भङ्गाः, तेषु चाष्टमो भङ्गः संसृष्टो हस्तः,
संसृष्टं मात्रं, सावशेषं द्रव्यमित्येष गच्छनिर्गतानामपि कल्पते
शेषास्तु भङ्गा गच्छान्तर्गतानां सूत्रार्थहान्यादिकं कारणमाश्रि-
त्य कल्पन्ते इति ३। अपरा चतुर्थी पिरडैषणा-अलपलेपा नाम
सा यत्पुनरेवमलपलेपं जानीयात्तद्यथा पृथुकमिति भुग्गशाल्या-
द्यपगततुषं यावत्सन्तुलप्रलम्बमिति भुग्गशाल्यादितन्दुलामिति
अत्र च पृथुकाऽऽदिके गृहीतेऽप्यल्पं पश्चात्कर्माऽऽदि, तथा
अल्पं पर्यायजातमल्पं तुषाऽऽदि त्यजनीयमित्येवंप्रकारमल्प-
लेपमल्पदपि वल्लवणकाऽऽदि यावत्परिगृह्णीयादिति ४। अथाप-
रा पञ्चमी पिरडैषणा-अवगृहीता नाम । तद्यथा-स भिक्षुर्याव-
दुपहतमेव भोक्तुकामस्य भाजनीस्थितमेव भोजनजातं दौकि-
तं जानीयात्तत्पुनर्भाजनं दर्शयति । तद्यथा-शरावं प्रतीतं, डि-
पिडमं कांस्यभाजनं, कोशुकं प्रतीतं, तेन च दात्रा कदाचित्पू-
र्णमेवोदकेन हस्तो मात्रकं वा घृतं स्यात्तथा च निषिद्धं ग्रह-
णम् । अथ पुनरेवं जानीयाद्दुपर्यापन्नः परिणतः पाण्यादिषु-
बकलेपस्तत एवं ज्ञात्वा यावद् गृह्णीयादिति ५। अथापरा षष्ठी
पिरडैषणा-प्रगृहीता नाम स्वार्थं परार्थं वा पिठरकाऽऽदेवज-
स्य अडुकाऽऽदिनोत्क्षिप्ता परेण च न गृहीता प्रव्रजिताय वा
दायिता, सा प्रकर्वेण गृहीता प्रगृहीता तां तथाभूतां प्राभृतिकां
'पानपर्यापन्नां वा'पानस्थितां पाणिपर्यापन्नां वा हस्तस्थितां वा
यावत्प्रतिगृह्णीयादिति ६। अथापरा सप्तमी पिरडैषणा-उज्झि-

तधर्मिका नाम, सा च सुगमा ७। आसु च सप्तस्वपि पिरडैष-
णासु संसृष्टाऽऽद्यद्यभङ्गा भणनीयाः, नवरं चतुर्थ्यां नानात्व-
मिति तस्या अलेपत्वात्संसृष्टाऽऽद्यभावा इति । आचा० २ भु० १
चू० १ अ० ११ उ० । आचाराङ्गद्वितीयश्रुतस्कन्धस्याऽदित
आरभ्य सप्ताध्यायीरूपायाः प्रथमचूडायाः प्रथम अध्ययने,
स० १ अङ्ग० । आ० चू० । प्रश्न० । ध० ।

पिंडेसिका-पिरडैषिका-पुं० । पिरडं भोजनमिच्छन्त्यन्वेषय-
न्ति वा ये ते पिरडैषिकाः । पिरडान्वेषकेषु, म० ६ श० ३३ उ० ।
पिंडोलग-पिरडावलग-पुं० । 'पिंडि' संघाते, पिरड्यते तत्त-
द्गृहेभ्य आदायात्यते इति पिरडः, तत्रवलगते सेवते पिरडा-
वलगकः । स्वयमाहाराभावतः परदत्तोपजीविनि, उत्त० ५
अ० सूत्र० । "पिंडोलप व दुस्तीले, एरगाओ न मुच्चइ ।"
उत्त० ५ अ० । आचा० । सूत्र० ।

पिसुली-देशी-मुखमारुतपूरितदृणवाद्यविशेषे, दे० ना० ६
वर्गं ४७ गाथा ।

पिक-पक-त्रि० । " सर्वत्र ल-व-रामचन्द्रे " ॥ ८, २। ७६ ॥ इति
वल्लोपः । प्रा० २ पाद । "पकाङ्गारललाटे वा" ॥ ८। १। ७७ ॥ इत्यका-
रस्येकारः । प्रा० १ पाद । " पकं पिकं परिणयं ।" पा० ना०
१४३ गाथा ।

पिकमांसी-पकमांसी-स्त्री० । संस्कृते गन्धद्रव्यविशेषे, प्रश्न०
५ संव० द्वार ।

पिकवण-प्रेक्षण-न० । प्रेक्षणं चक्षुषा निरीक्षणम् । प्रत्युपेक्ष-
णे, औघ० ।

पिचुमंद-पिचुमन्द-पुं० । निम्बे, नि० चू० १ उ० ।

पिच्च-नीर-न० । उर्वके, दश० ७ अ० ।

पिष्ठा-प्रेत्य-अव्य० । परलोके, "पिष्ठा न ते संति" । सूत्र०
१ भु० १ अ० १ उ० ।

पीत्वा-स्त्री० । पानं कृत्वेत्यर्थे, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

पिच्चिय-पिच्चित-न० । कुद्वितत्वद्वये लेखनोपकरणे, स्था० ५
डा० ४ उ० ।

पिच्छ-पिच्छ-पुं० । न० । पत्रे, ज्ञा० १ भु० १ अ० । पत्रे, ज्ञा० १ भु०
३ अ० । पक्षावयवविशेषे, उपा० १ अ० प्रश्न० । प्रक्षा० । मयूरा-
ङ्गुहे, जी० १७ अधि० । " पिच्छारं पेहुणारं" पा० ना० १२६
गाथा । घृते, " उअ पिच्छ ।" पा० ना० २२३ गाथा ।

पिच्छणिज-प्रेक्षणीय-न० । द्रष्टुं योग्ये, कल्प० १ अधि० २ क्षण ।

पिच्छाधर-प्रेक्षागृह-न० । धास्तुविधाप्रसिद्धे गृहे, चं० प्र० ५ पाहु० ।

पिच्छाभूमि-प्रेक्षाभूमि-स्त्री० । रङ्गमण्डपे, " रंगो पिच्छा-
भूमि ।" पा० ना० २७२ गाथा ।

पिच्छि-पिच्छिन्-पुं० । मयूराऽऽदिपिच्छवाहिनि, म० ६ श०
३३ उ० । औ० । जं० ।

पिच्छिजमाण-प्रेक्ष्यमाण-त्रि० । विलोक्यमाने, कल्प० १
अधि० ५ क्षण । प्रश्न० ।

पिच्छिली-देशी-सजायाम्, दे० ना० ६ वर्गं ४७ गाथा ।

पिच्छी-पृथ्वी-स्त्री० । " इत्कपाऽऽदौ " ॥ ८ । १ । १२ ॥ इति
श्रुत इत्वम् । औ० । जं० । " त्व-ध्व-इ-ध्वां च-इ-ज-

क्राः क्वचित् ॥ ८॥ २॥ १५ ॥ इति अः स्थाने क्वाऽऽदेशः ।
प्रा० २ पाद ।

पिञ्ज-पा-भा० पाने, " पिबेः पिञ्ज-डल्ल-पट्ट-घोटाः " ॥ ८॥ ४॥ १० ॥ इति पिबतेः ' पिञ्ज ' आदेशः । पिञ्जइ । पिबति । प्रा० ४ पाद ।

पेय-न० । पीयमाने नद्यादौ, वृ० २ उ० ।

प्रेमन्-न० । अभिष्वङ्गे, सूत्र० १ श्रु० १६ अ० ।

पिञ्जलिस्सिय-प्रेमनिःसृत-न० । अतिरक्तानां दासोऽहं तव-
त्यादिरूपे मिथ्यावचने, स्था० १० डा० ।

पिञ्जदोसमिच्छादंसणविजय-प्रेमद्वेषमिथ्यादर्शनविजय-पुं० ।
प्रेम राग इत्यर्थः, स च द्वेषश्चाप्रीतिरूपो मिथ्यादर्शनं, सां-
शयिकाऽऽदिप्रेमद्वेषमिथ्यादर्शनानि, तद्विजयः । रागद्वेष-
मिथ्यात्वजये, उक्त० ।

पिञ्जदोसमिच्छादंसणविजयं भते ! जीवे किं जग्यइ ? !
भोग्यमा ! पिञ्जदोसमिच्छादंसणविजयं नाणदंसणचरित्ता-
राहणयाए अण्डुद्वेति, अट्टविहस्स कम्मगंठिविभोग्ययाए
तप्पदमद्वएणं जहाणुपुञ्चीए अट्टावीसइविहं मोहणिज्जं
कम्मं उग्घाएइ, पंचविहं नाणावरणिज्जं नवविहं दंसणा-
वरणिज्जं पंचविहं अंतराय एए तिभि वि कम्मसे जु-
गवं खवेइ, तत्रो पच्छा अणंतं अणुत्तरं कसिणं पडिपुञ्जं
निरावरणं वितिमिरं विसुद्धं लोगालोगप्पभावगं केवलव-
रणाणदंसणं समुप्पाडेइ ० जाव सजोगी भवइ ताव इरि-
यावहियं कम्मं निबंधइ, सुहफरिसं दुसमयड्डियं तं पदम-
समए बद्धं विइए समए वेइयं तइए समए निज्जिभं तं बद्धं पुट्टं
उदीरियं वेइयं निज्जिभं सेयाले य अकम्मे यावि भवइ । ७१ ।

हे भदन्त ! स्वामिन् ! प्रेयद्वेषमिथ्यादर्शनविजयेन जीवः
किं फलं जनयति ? । तत्र प्रेयशब्देन प्रेम रागः, द्वेषः प्रसि-
द्धो, मिथ्यादर्शनं संशयाऽऽदिभिर्विपरीतमतित्वं, प्रेयं च द्वेष-
श्च मिथ्यादर्शनं च प्रेयद्वेषमिथ्यादर्शनानि, तेषां विजयः प्रे-
यद्वेषमिथ्यादर्शनविजयस्तेन जीवः किं फलमुत्पादयति ? ।
तदा गुरुराह-हे शिष्य ! रागद्वेषमिथ्यादर्शनविजयेन जीवो
ज्ञानदर्शनचारित्राणामाराधनायै अभ्युत्तिष्ठते, सावधानो भ-
वति; अभ्युत्थाय च अष्टविधकर्मणां प्रन्थि घातिकर्मणां
कठिनजालं विमोचनार्थं क्षपयितुम् अभ्युत्तिष्ठते सावधानो
भवति । अथ कर्मप्रन्थिविमोचने अनुक्रममाह-तत् प्रथ-
मतया यथानुक्रममष्टाविशतिविधं मोहनीयं कर्म उद्घा-
तयति, क्षपकत्रेणमारुहः सन् क्षपयति, षोडश कषायाः,
नव नोकषायाः, मोहनीयत्रयम् । एवमष्टाविशतिविधं
मोहनीयकर्म विनाशयति, ततश्चरमसमये यत् क्षपय-
ति तत् क्रममाह-मतिभ्रुतावधिमनःपर्यायाऽऽवरणरूपं
कर्म पञ्चाक्षवविधं दर्शनाऽऽवरणीयं कर्म चक्षुदर्शनाऽ-
चक्षुदर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनाऽऽवरणं निद्रापञ्चकम्,
एवं नवविधं दर्शनाऽऽवरणीयं कर्म, ततः पञ्चापञ्च-
विधम्-अन्तरायम्, एतानि त्रीणि (कम्मसे इति) स-
त्कर्माणि विद्यमानानि त्रीणि कर्माणि युगपत् क्षपयति ;

क्षपकत्रेणमारुहः सन् समकालं क्षयं नयतीत्यर्थः । ततः प-
ञ्चादनन्तरं तेषां कर्मणां क्षयीकरणादनन्तरम् अनुत्तरं सर्वेभ्यः
प्रधानमननन्तमन्तार्थग्राहकं कृत्स्नं समस्तवस्तुपर्यायग्राहकं
प्रतिपूर्णे सकलैः स्वपरपर्यायैः सहितं निरावरणं समस्ता-
वरणरहितं, वितिमिरम् अज्ञानांशरहितं, विशुद्धं सर्वदो-
षरहितं, लोकालोकप्रभावं लोकालोकयोः प्रकाशकारकम्,
एतादृशं केवलवरज्ञानदर्शनं समुत्पादयति, यावत् सयोगी
भवति, मनोवाक्कायानां योगो व्यापारस्तेन सह वर्तते इति
सयोगी भवति । त्रयोदशगुणस्थाने यावत्तिष्ठति तावत् ईर्या-
पथिकं कर्म बध्नाति, ईरणं ईर्या गतिस्तस्याः पन्थाः ईर्या-
पथः, ईर्यापथे भवमीर्यापथिकं, पथो ग्रहणं हि उपलक्षणं तस्य
तिष्ठतोऽपि सयोगस्य ईर्यायाः सम्भवात् सयोगतायां के-
वलिनोऽपि सूक्ष्मसञ्चाराः सन्ति, तत् ईर्यापथिकं कर्म की-
दृशं भवति?, तदुच्यते-सुखयतीति सुखः सुखकारी स्पर्श
आत्मप्रदेशैः सह संश्लेषो यस्य तत् सुखस्पर्श, द्विसमयस्थि-
तिकं द्वौ समयौ स्थितिर्यस्याः सा द्विसमया, द्विसमया स्थि-
तिरस्येति द्विसमयस्थितिकम् । तत् द्विसमयस्थितिकस्वरूप-
माह-प्रथमसमये बद्धं स्वस्य स्पर्शनाय अधीनं कृतमधीन-
करणात् स्पृष्टमापि द्वितीये समये तद्वद्धं स्पृष्टं वेदितं का-
येन अनुभूतं तृतीयसमये निजीर्णं परिशाटितं, निष्कषाय-
स्य उत्तरकालस्थितेरभावो वर्तते, उत्तरकाले सकषायस्य
बन्धो भवति, परं केवलिनो न भवति । तदेव पुनः सूत्रका-
रः आन्तिनिवारणार्थमाह-तत् ईर्यापथिकं कर्म केवलिनो
बद्धम् आत्मप्रदेशैः सह शिल्लं व्योम्ना पटवत् तथा स्पृष्टं
मद्युगमपि कुब्धापतितशष्कचूर्णवत् इति विशेषणद्वयेन
केवलिनो हि निधत्तनिकाचितावस्थयोरभावः, पुनरुदीरित-
म् उदयप्राप्तं सत् वेदितम् अनुभूतं, केवलिनो हि उदीरणा
न भवति, ततो निजीर्णं क्षयमुपगतम् ततः (सेयाले इति)
एष्यत्काले आगाभिनि काले अकर्मा चापि भवति, कर्मरहितो
भवति इत्यर्थः । उक्त० १६ अ० ।

पिञ्जवंधण-प्रेमबन्धन-न० । केहबन्धने, कल्प० १ अधि० ६
क्षण ।

पिष्ट-पिष्ट-न० । उदरे, पञ्चा० ३ विव० ।

पिष्टण-पिष्टन-न० । वस्त्राऽऽदेरिव मुद्रराऽऽदिना हनने, श्री० ।
" धनहीनरण्डारमर्षीभिरिव पुनः पुनः प्रक्षेपपुरःसरमुद्र-
ल्योत्पिष्टनेन कुहने, " पि० । एतच्च वस्त्रं धावयता साधुना
न कर्तव्यम् । ओघ० । सूत्र० । प्रश्न० ।

पिष्टावण्या-पिष्टनता-स्त्री० । पिष्टनप्रापिकायां परितापनाया-
म्, भ० ३ श० ३ उ० ।

पिष्टिय-पिष्टित-त्रि० । कदर्थिते, आ० म० १ अ० । दर्श० ।

पिष्ट-पिष्ट-न० । मुद्राऽऽदिचूर्णैः, वृ० १ उ० २ प्रक० । उरुदेरकाऽ-
दिशकूपप्रभृतिके, वृ० १ उ० २ प्रक० । हा० । घ० । नि० वृ० ।
आ० म० । तन्दुलक्षौदे, दश० ५ अ० १ उ० । क्षौदे, रा० । आ-
च्छटिततम्बुलचूर्णैः, आचा० २ श्रु० १ वृ० १ अ० ६ उ० । पि-
ष्टस्य तु मिश्रताऽऽद्येवमुक्तं पूर्वस्त्रिभिः-“ पणदियामीसो सुद्धो,
अवालित्तो सावणे अ भववप । चउआसीए कत्तिअ-मंगसि-
रपोसेसु तिभि दिणा ॥ १ ॥ ” घ० २ अधि० ।